

kâr oranının azalma eğilimi: başlangıcı, marx'ın iktisadındaki yeri, eleştirisi ve gerçek rekabet teorisi¹

Benan Eres

Bu yazı iktisadî düşüncede uzun süren ve hâlâ devam eden bir tartışmanın konusu olan kâr oranının içsel (kendi işle-yişinden kaynaklanan) azalma eğiliminin, Marx'ın yaklaşımını esas alan bir tanımını amaçlamakta. İlk iki bölüm kısaca söz konusu kavramın klasik siyasal iktisattaki yerine değiniyor. Adam Smith ve David Ricardo'nun konu hakkındaki yaklaşımları özetleniyor. İkinci bölüm ise Marx'ın kâr oranının uzun dönemde sergilediği düşüşü, eğilim şeklinde kendini gösteren bir yasa olarak yeniden nasıl kavramsallaştırdığına ayrılmış durumda. Bir sonraki bölümde yasanın Marx'ın kavramlaştırdığı şeklinin, nihayetinde Okishio teoremi ile en gelişkin hâlini alan eleştirisi sunuluyor. Bu eleştirilerin temel varsayımlarından biri de reel ücretin sabit olmasıdır. Eleştiriler, reel ücret oranı değişmezken teorik olarak eğilimin geçerliliğinin ortadan kalktığına işaret etmektedirler. Bu varsayım terk edilerek, kâr oranının düşme eğiliminin, emek üretkenliğiyle aynı seyirde artan reel ücret oranı altında nasıl gerçekleştiğinin teorik sunumu sonraki bölümün konusu. Yazı, en son bölümde "gerçek rekabet" teorisinin tanıtılması ve bu teorinin yasanın işleyişi üzerinde ne tür teorik etkileri olduğunun irdelenmesiyle son buluyor.

kâr oranının azalma eğilimi ve adam smith'in ele alışı şekli

Kâr oranının çeşitli nedenlerle zaman içinde azalma eğilimine gireceği öngörüsü siyasal iktisadın konu aldığı temel unsurlardan biri olmuştur. Siyasal iktisadın çağdaş ana akım iktisattan temel ayrımı başlangıç sorusuna dayandırılabilir. Klasik siyasal iktisat toplumsal artığın tarihsel çerçevede kökenini temel araştırma konu-

su olarak alırken, ana akım iktisat kaynak tahsisini incelemeyi ilgi odağına yerleştirmiştir. Bu nedenle siyasal iktisat için kâr oranının azalma eğilimi de toplumsal artığın yaratılmasının tarihsel olarak belirli örgütlenme biçiminden bağımsız olamaz. Yani, azalma süreci, kapitalist üretim tarzı özelinde ve onun üretim ve bölüşüm ilişkileri çerçevesinde geliştirilmiştir. Tarihsiz ve evrensel bir özelliğe sahip değildir. Ana akım iktisadın bilimsel olmanın bir koşulu olarak aldığı tarihsiz evrensellik garabeti içerisinde ise, kâr oranının azalma yasası toplumsallıktan arındırılmış bir mekanizmaya indirgenerek toplumsal/iktisadî gerçeklikten uzaklaştırılmıştır.

Siyasal iktisadın tarihsel ve toplumsal içeriği, ortaya çıkıp geliştiği dönemin nesnel koşul ve gerçeklikleriyle yüzleşmesini gerekli kılmıştır. Özellikle 19. yüzyılda tarafları ve cepheleri iyice belirginleşen sınıf çatışmaları siyasal iktisadın sorun alanının merkezinde yer alır. Nitekim Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği*'nin arka planında dönemin sınıflı toplumunun izlerini açıkça görmek mümkündür. Kapitalist ekonomilerin çeşitli yasalarının ilk sistematik ele alınışı olarak kabul edilen *Milletlerin Zenginliği*'nde Smith kâr oranının azalma eğilimine de yer verir. Smith'e göre iş bölümü ve piyasa genişlemesi arasındaki karşılıklı etkileşiminin sonucu olan, sonsuzmuş gibi görünen zenginleşme sarmalı yalnızca piyasaların doğal sınırlarıyla sonlanır. Ancak oraya varıncaya kadar zaten "ticari toplumun bu eşsiz iktisadî örgütlenme biçimi" çoktan görevini yerine getirmiş, görülmemiş bir maddi varlık yaratma kapasitesi ve bolluk dünyası inşa etmiş ve bu yolla da sınıflar arası eşitsizlikleri anlamsız kılmış olacaktır. Üretim tarzının bu sakin ve

gururlu ötanazisi şöyle gelişir: Doymuş piyasalar sermaye ile sermaye arasındaki çelişkileri keskinleştirir; öyle ki her şeyi o zamana kadar büyük bir tertiple yerli yerine koyan rekabet süreci, sermayeler arası yükselerek kızgınlaşan mücadelede kâr oranlarını geri çevrilmez biçimde sürekli düşürecektir.

kıt kaynak ve azalan üretkenlik: david ricardo

19. yüzyıl, kapitalizmin beşiği olan Batı Avrupa'da üç önemli iktisadî sınıfın karşılıklı mücadelelerine sahne olmuştur: Topraklı sınıf, sanayici sınıf (kapitalistler) ve işçi sınıfı. Böylesi bir toplumsal yapıda sanayici sınıfın gelirini oluşturan kâr, Klasik siyasal iktisatçıların gözünde toplumsal artığın temel tarihsel biçimidir. Yani kâr bir sınıfın geliri olarak gerçekleşiyor olsa bile, aslında kapitalist şekilde örgütlenmiş toplumun yarattığı maddî fazladır. Söz konusu gelir üretici sermayeye, yani tek bir sınıfın özel mülkü olan üretim araçlarına dönüştürüldüğünde ise, aslında yine bu şekilde örgütlenmiş toplumun cansız üretici kapasitesinden başka bir şey değildir. Tarihsel olarak, kabaca, dönemin ilk merkezi sınıf mücadelesinin önceki üretim tarzının hâkim sınıfı toprak sahibi aristokrasi ile yeni doğan sanayici sınıf arasındaki mücadele olduğunu söyleyebiliriz. Kâr oranının azalma yasasının önemli bir versiyonu, bu mücadele içerisinde sanayici sınıfın sözcülüğünü yapan David Ricardo'ya aittir. Başlangıcı 1777'de J. Anderson'a dayanan "farklılık rantı" kavramı Torrens, Malthus ve Ricardo'nun ellerinde şekillenmiş ve Ricardo tarafından bir kriz teorisine dönüştürülmüştür (Scrapanti ve Zamagni, 2005).

Kıt bir kaynağın varlığı durumunda, bu kaynağın devamlı olarak üretimde kullanılması gerekliken üretim ölçeğinin genişlemesi, bu kaynağı kullanan emek gücünün üretkenliğinin devamlı suretle azalması anlamına gelir. Üretim yönteminde bir devrim gerçekleşmediği sürece bu yasa geçerliliğini sürdürür. Ricardo'nun anlatısında kıt kaynak, topraklı sınıfın tekelindeki ekilebilir arazilerdir. Topraklıların gelirinin

kökünü bu azalan üretkenliğe dayanır. Kapitalistler arasındaki rekabet, en verimsiz olan toprağın dışındakilerin kullanımı için üretkenlik farkının tamamının toprak sahibine rant olarak ödenmesiyle sonuçlanır. Genel değer ve fiyat sisteminin dışında yukarıda anlatıldığı şekilde belirlenen bu faktör fiyatı, üretim ölçeği genişledikçe kâr aleyhine büyür. Böylelikle, kâr oranı azalma eğilimine girecektir. Bu durum, kâr oranının kapitalistleri servetlerini yatırıma dönüştürmekten vazgeçirecek kadar düşük bir seviyeye inmesine kadar devam eder. Aşağıda ele alacağımız, yasanın Marx'ın geliştirdiği biçimi ve yine Marx'ın değerlerin fiyatlara dönüştüğü sistemi çağdaş heterodoks iktisatta Ricardo'nun fiyat sisteminin biçimsel olarak geliştirildiği denklemler sistemi üzerinden tartışılacaktır. Daha sonra Marx'ın ortaya koyduğu biçimin nasıl eleştirildiğini de görebilmek üzere, Ricardo'nun versiyonunu bu denklemlerin en basit biçimiyle ortaya koyabiliriz:² Kıt kaynağa dayalı kâr oranı azalma süreci, tek mallı bir ekonomi üzerinden basitçe gösterilebilir. p malın (hem çıktı, hem girdi) fiyatını, w geçimlik nominal ücret oranını, l ve k sırasıyla birim çıktı başına gerekli emek ve sermaye girdisini ve r de ortalama kâr oranını gösteriyor iken fiyat oluşumu aşağıdaki gibi yazılabilir:³

$$p = wl + pk(1 + r) \quad (1)$$

Bu fiyat denkleminin her iki tarafını nominal ücret oranına böldüğümüzde bir birim çıktının piyasada ne kadar emek gücüne hükmedebileceğini gösteren p/w ifadesini denklemini elde edebiliriz:

$$\frac{p}{w} = l + \frac{p}{w} k(1 + r) \quad (2)$$

Yukarıda anlatıldığı biçimiyle kıt kaynak kullanımındaki artışın emek üretkenliğini düşürecek olmasını burada birim çıktı başına gerekli emek girdisinde artış olarak gösterebiliriz: $l' > l$. Gerekli sermaye girdisi k 'nın değişmediğini varsayıyoruz. Emek değer teorisinin Ricardo'nun kullandığı

Kâr oranının azalma yasasının önemli bir versiyonu, bu mücadele içerisinde sanayici sınıfın sözcülüğünü yapan David Ricardo'ya aittir.

**Karl Marx
Ricardo'cu fiyat ve
bölüşüm teorisini
kavramsal bir
yeniden yapılanma
üzerinden tadil
etmiştir.**

“hükmedilen emek” versiyonu altında, çık-
tının hükmedilen emek cinsinden değeri
değişmeyeceğinden dolayı p/w aynı ka-
lacaktır. Bu durumda değeri sabit tutmak
için değişmesi gereken tek değişken kâr
oranı r olacaktır:

$$l + \frac{p}{w}k(1+r) = \frac{p}{w} = l' + \frac{p}{w}k(1+r') \quad (3)$$

Denklem (3)'ten çıkartılabileceği üzere kâr
oranı düşecektir: $r' < r$.

Bu anlatı da aslında ana akım marjinalist iktisadın bölüşüme yaklaşımının temel noktasını oluşturmaktadır. Bu kit kaynak unsuru neoklasik iktisatta genelleştirilmiş ve tüm üretim unsurlarının daha fazla kullanıldıkça getirisinin azalacağını ileri süren marjinalist ilke geliştirilmiştir. Tüm faktörlerin kıt varsayıldığı ve bu kaynakların tahsis ilkelerinin temel sorunsal hâline getirildiği ana akım iktisatta, Ricardo'yu bu teoriyi geliştirmeye sevk eden tarihsel sınıf yapısı tamamen ortadan kalkarken, matematiksel olarak eksiksiz, ancak sosyal bilim açısından içeriksiz bir üretim teorisi doğmuştur. Ricardo'cu iktisatla neoklasik iktisat arasındaki bu kolay geçilebilen ince çizgi, aynı zamanda değer teorisi ve kâr oranının azalma eğilimi yasası üzerine olan tartışmalarda da çok önemli rol oynar. Bu konuya Marx'ın teorisini ve ona yöneltilen eleştirileri sunduktan sonra geri döneceğiz.

Ricardo'nun temel hedeflerinden biri de, Adam Smith'in fiyatın üç sınıfın gelir kaleminin toplanmasından (toplama teorisi) oluştuğu fikrini çürütmektir. Ricardo rantı, farklılık rantı teorisi uyarınca kâr gelirinden düşer ve fiyat denkleminde koymaz. Ücret ve kâr ise birbirlerine zıt hareket eden iki değişkendir. Emek değer teorisi altında bunun sağlanması için bölüşüm (ücret ve kâr) değiştiğinde çıktılarının görece fiyatlarında bir değişim olmaması gereklidir. Ricardo ömrünün geri kalanını *değerin mutlak bir ölçütünü*, bölüşüm farklılaştıkça çıktıların görece fiyatlarının değişmeyeceği bir çapayı bulmaya adanmış, ancak başarılı olamaz. Görece fiyatlar çok mallı bir dünyada söz konusudur. Ancak bu yazının sınırları

içerisinde bu sorunu bir kenara bırakarak amacımızı tek mallı bir dünyada ücret ve kâr arasındaki kat'i zıt ilişkiyi göstermekle sınırlayacağız. Denklem (1)'in her iki tarafını fiyata bölüp, reel ücreti ($= w/p$) w_r ile gösterdiğimizde ve r' 'yi çektüğümüzde aşağıdaki ilişkiyi elde ederiz:

$$r = \frac{1 - w_r l}{k} - 1 \quad (4)$$

Denklem (4)'den kâr oranı ile reel ücret arasındaki kat'i negatif ilişki kolaylıkla görülebilir. Kolayca anlaşılacağı gibi, aslında aynı denklem zaten yukarıda anlattığımız kâr oranı ve birim başına gerekli emek girdisi (l) arasındaki negatif ilişkiyi de göstermektedir.

Sermaye girdi katsayısındaki değişikliği bir kenara koyduğumuzda Ricardo'nun ve daha sonra neo-Ricardocu'ların kâr oranını azaltacak sadece iki unsur olduğu yönündeki ısrarının bir izahını görebiliyoruz: Kâr oranındaki azalma, ya bir kıt kaynağın varlığında emek üretkenliğindeki düşüşten, ya da reel ücretteki bir artıştan kaynaklanabilir.

**marx'ın kavramsallaştırması
ve tadilatı**

Karl Marx Ricardo'cu fiyat ve bölüşüm teorisini kavramsal bir yeniden yapılanma üzerinden tadil etmiştir.⁴ Marx, Ricardo'nun Adam Smith'le hesaplaşırken kullandığı *hükmedilen emek-değer (labor-commanded)* teorisini bu kavramsallaştırma üzerinden düzelterek, Ricardo'nun yapmadığını yapmış ve Smith'in sadece “toplumun emekleme dönemlerinde geçerli” (Smith, [1776] 2006) olduğu gerekçesiyle terk ettiği *içerilen emek-değer (labor-embodied)* teorisinin geçerliliğini yeniden tesis etmiştir. Bunun için değer kökeninde bulunan emek ile, aslında bir meta olan emek gücü arasındaki ayrımı ortaya koyması yeterli olmuştur. Bu müstesna meta, bütün diğer metallerin değeri için olduğu gibi yeniden üretilmesi için gerekli toplumsal emek harcanmasına eşit olan değerinden, diğer metallerden farklı olarak, daha fazla değer yaratabilme kapasitesine sahipti. Aslında tanım olarak emek gücü, insan bedeninde

içerilen bu kapasitenin ta kendisiydi. Emek ve emek gücü arasındaki bu ayırım Marx'ın ayrıca kapitalist biçimde örgütlenmiş toplumsal üretim içerisindeki sömürünün gizemini de serimlemesini sağlamıştır. Piyasada eşitlik, özgürlük, mülkiyet ve öz-çıkart uyumu üzerinden karşı karşıya gelen kapitalist ve işçinin, anlaşıp da işyerine doğru ilerlerken neden bir anda değişip bir yanda gönencden sırttan, öte yanda kurbanlık konuna dönen iki farklı kişiye dönüştüğünü Marx bu emek / emek gücü ayırımı üzerinden ortaya koymuştu (Marx, [1867] 2011). Değer teorisi açısından bu tadilatının yanı sıra, bununla ilgili olarak kâr oranının azalma eğilimi yasası hususunda Marx Ricardo'nun değil, Smith'in tuttuğu yolu, yani sermaye-sermaye çelişmesini merkeze almıştır. Ancak Marx, rekabetin rolünü, bu eğilimin nedeni değil, hâlihazırda var olan eğilimin sadece gerçekleşme vasıtası olarak değiştirir.

Yasanın tadili açısından Marx'ın iki kavramsal ayırımı önem kazanıyor (Rosdolsky, [1967] 2008). Bunlardan ilki toplam öndelenen sermayeye ücret ödemelerini de dâhil ederek, üretim sırasında değerini artırıp artırmadığına dayalı olarak yaptığı değişir / değişmez sermaye ayırımı. Toplam sermayenin (C) emek gücünü satın almak için harcanan -ve yukarıda açıklandığı gibi üretim sırasında kendi değerinden daha fazla değer yaratan- kısmı değişir (v), diğer cansız üretim unsurlarının (üretim araçları) tümünü satın almak için kullanılan kısmı da değişmez sermayeyi (c) oluşturur (C=c+v). Bu ayırım Marx'a iki getiri oranı arasında ayırım yapabilme imkânı verir: Kâr oranı ve artık değer (ya da sömürü) oranı. İlki üretimde emek gücünün kendi değerine görece yarattığı fazlanın (artık değer, m) toplam öndelenen sermayeye oranı iken, ikincisi aynı artık değer emek gücünün kendi değerine oranıdır:

$$\text{Kâr oranı: } p' = \frac{m}{c+v}; \quad (5)$$

$$\text{artık değer oranı: } m' = \frac{m}{v} \quad (6)$$

Bu durumda kâr oranı artık değer oranını da içerecek şekilde şöyle ifade edilebilir:

$$p' = m' \frac{v}{C} \quad (7)$$

Denklem (7)'den çıkarsayacağımız ilk şey, gerekli koşullar sağlandığında "...aynı artık değer oranı[nın], kendisini düşen bir kâr oranıyla ifade ede[bilir]" olduğudur (Marx, 2015: 218). İkincisi ise bu durumun koşulu olarak en genel anlamda, artık değeri arttırmak için öndelenen toplam sermayenin artırılması, zaman içerisinde sağlayacağı artıştan (Δv) daha fazla artma gerekliliği (ΔC) gösteriyor ise, artık değer oranı aynıyken (ve hatta artarken bile) kâr oranının düşme eğilimi sergileyeceğidir. Bu durumu biraz daha açabiliriz. Marx, bugün yerleşik iktisat diliyle sermaye yoğunluğu diyebileceğimiz, sermayenin organik bileşimi kavramını tanımlar. Bir yandan üretim teknolojinin (teknoloji) toplumsal ortalamasını da anlatan bu değişken, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranı olarak tanımlanır (c / v). Teknik ilerleme ortalamada üretimde işçi başına sermayenin artması olarak tanımlanabilir. Bu da belli koşullar altında sermayenin organik bileşiminde bir artışa karşılık gelecektir. Denklem (5)'te tanımlanan kâr oranının pay ve paydasını değişir sermaye değerine (v) böldüğümüzde içinde organik bileşimin de açıkça görüldüğü bir ifadeye ulaşırız:

$$p' = \frac{m}{c+v} = \frac{\frac{m}{v}}{\frac{c}{v}+1} = \frac{m'}{(c/v)+1} \quad (8)$$

Denklem (8) bize artık değer oranı artmadığı sürece sermayenin organik bileşimindeki (c / v) artışın kâr oranını düşüreceğini anlatıyor. Marx'a göre bu yasanın kendisi; ancak bir eğilim olarak işler ve tersine işleyen karşı eğilimlerden bağımsız olarak kapitalist üretim tarzının tarihsel ilerlemesinden kaynaklanır. Denklem (8)'den, artık değer oranını yeteri miktarda arttıracak bir eğilimin, ya da teknolojik ilerlemede organik bileşimdeki artış dengedeleyecek değer

Emek ve emek gücü arasındaki bu ayırım Marx'ın ayrıca kapitalist biçimde örgütlenmiş toplumsal üretim içerisindeki sömürünün gizemini serimlemesini sağlamıştır.

Kâr oranının azalma eğilimi yasası hususunda Marx Ricardo'nun değil, Smith'in tuttuğu yolu, yani sermaye-sermaye ilişkisini merkeze almıştır. Ancak Marx, rekabetin rolünü, bu eğilimin nedeni değil, hâlihazırda var olan eğilimin sadece gerçekleşme vasıtası olarak değiştirir.

bileşimindeki yeter büyüklükte ters bir eğilimin kâr oranının azalma eğilimini er-teleyeceği, ya da durduracağı görülebilir. Marx da bu ters eğilimlerin en önemlilerini ortaya koymuştur. Ancak, “[k]âr oranının düşüşüne ilişkin temel eğilim, her şeyin yere düşme eğilimi göstermesi anlamında yaklaşık olarak yer çekimi kanunuyla benzerdir. İnsanlar ve binalar gibi birçok şey, yapıları veya süreçleri dengelendiği için ayakta durabilir. Ancak bu dengeleyici yapıları anlayabilmek, yer çekimi kanununun kendisini anlamadan mümkün değildir.” (Foley, 2010: 176).

Marx'ın klasik siyasal iktisattan alarak tadel ettiği bu yasanın işleyişiyle ilgili yukarıda sayılan kavramsal ayrımların yanı sıra ortaya koyduğu en önemli katkı da, yine klasik siyasal iktisatta zımnî olarak yer alan, ama Marx'ın çoklu fiyatları işaret ederek açıklığa kavuşturduğu “gerçek rekabet” teorisidir. Bu konuyu yazının sonunda daha ayrıntılı ele almak üzere şimdilik bir yana bırakıp, öncelikle yasanın Marx'ın versiyonuna yöneltilen erken eleştirilere döneceğiz. Marx'ın hatalı olduğu kanısı, nihayetinde Okishio teoremiyle son hâlini almış ve Marksist iktisatçılar dâhil, geniş kabul görmüştür. Bu kanının temel dayanakları yasanın erken eleştirilerinde mevcuttu.

ilk eleştiriler ve okishio'ya giden yol

Ladislaus von Bortkiewicz daha 1906'da değerlerin fiyatlarla olan ilişkisi üzerine çok mallı fiyat sisteminin analitik gösteriminin temelini atmış, teknik seçimi ilkeleri ve uygulanırlık koşulu (*viability condition*) kavramlarını geliştirmişti (Kurz ve Salvadori, 1995). Metaların diğer metaların üretiminde girdi olarak kullanıldığı sistemde dönüşüm sorunu ortaya koyuluyordu. Bortkiewicz aynı zamanda kurduğu fiyat sistemi üzerinden azalan kâr oranı yasını da ele aldı. Onun Marx'ın yaklaşımına temel eleştirisi, kârın Marx'ın sisteminde fiyatlar değil, değerler üzerinden hesaplanıyor olduğudur. 20. yüzyılın hemen başında, aralarında Bortkiewicz, Benedetto Croce, Mikhail Tugan-Baranovsky, Georg von Charasoff ve Natalie Moszkowska'nın bulunduğu yazarlar, genel olarak Marx'ın

iktisat teorisini ve özelde de kâr oranının azalma eğilimi yasını hedef aldıkları bir eleştiri ve reddiye yazını oluşturmuşlardır. Tartışma, 1) Değer-fiyat sistemlerinin uyumsuzluğu, 2) teknik ilerleme girdilerin, yani değişmez sermayenin değerini de düşüreceğinden, kâr oranının azalma eğilimine asla girmeyeceği, 3) Kâr oranının düşmesi için Ricardo'cu koşulların gerçekleşmesi gerektiği, yani ya ücretlerin yükselmesi, ya da kıt kaynağa dayalı azalan verimlerin söz konusu olması gerektiği hususlarında ortaklaşmıştı. Bu temel noktalar, hem dönüşüm sorunu, hem de kâr oranının azalma eğilimi yasası açısından sonraki tartışmaların da temelini oluşturdu (Howard ve King, 1992).

Fiyat sistemi üzerinden yapılan daha detaylı eleştirilerin başında Kei Shibata'nın 1934 tarihli eleştirisi geliyor. Shibata, üç mallı bir (nümerik) fiyat sistemi üzerinden, üç ayrı teknik değişim senaryosu sonucunda kapitalistlerin, fiyatı düşüreceği için tercih edebilecekleri (uygulanırlık koşulu-na uygun) bir teknik değişimin ücret oranı değişmediği sürece kâr oranını yükselteceğini gösterdi. Paul Samuelson 1957'de sektörlerin organik bileşimlerinin de farklı olduğu, Shibata'ninkine kıyasla daha gerçekçi, ama benzer bir fiyat sistemi üzerinden yaptığı analizde şu sonuca ulaştı: “Kapitalistlerin rasyonel davrandığı varsayımı altında, (i) teknik ilerlemenin, (ii) sabit reel ücretlerin ve (iii) azalan bir kâr oranının eş zamanlı olarak var olması mümkün değildir” (Howard ve King, 1992: 140). Ve nihayetinde, Nobuo Okishio 1961 tarihli çalışmasında Shibata ve Samuelson'un sonuçlarını tutarlı ve eksiksiz biçimde ispatlayan bir makale ile bu teoreme adını veren kişi oldu.

Teoremin orijinal versiyonunu burada sunmak ne anlamlı, ne de gerekli. Bu nedenle, yukarıda başvurduğumuz basit tek mallı Ricardo'cu sistemi kullanarak yasanın geçerliliğinin bağlı olduğu koşula değinmek yeterli olacaktır. Yukarıda sunulan Denklem (4)'ün tam diferansiyelini alırsak aşağıdaki ifadeyi elde ederiz:

$$dr = -k^{-2} dk [1 - w, l] - k^{-1} w, dl \quad (9)$$

Bu denklemi kullanarak aşağıdaki kısmi türev ilişkilerini bulabiliriz:

$$\left. \frac{dr}{dk} \right|_{dl=0} = -k^{-2} [1 - w_r l] < 0 \quad (10)$$

$$\left. \frac{dr}{dl} \right|_{dk=0} = -k^{-1} w_r < 0 \quad (11)$$

Ücret ile kâr oranı arasındaki kat'i ters ilişkiyi zaten Denklem (4)'ten görebiliyorduk. Denklemler (10) ve (11) de birim başına, sırasıyla sermaye ve emek girdisi gerekliliğindeki artışın, yani sermaye ve emek üretkenliğindeki düşüşün kâr oranını ters yönde etkilediğini gösteriyor. Eğer sermaye yoğunluğunu (Marx'da sermayenin organik bileşimine karşılık gelen değişken) k/l olarak tanımlarsak, bu orandaki bir artışla ifade edebileceğimiz teknik ilerlemenin kâr oranı üzerindeki etkisini sorgulayabiliriz. Bu orandaki artışın kâr oranını düşürmesi için aşağıdaki koşul geçerli olmalıdır:

$$\begin{aligned} \frac{dr}{d(k/l)} &= \frac{1}{d(k/l)/dr} = \frac{1}{l \cdot dk - k \cdot dl} = \frac{l}{l^2 \cdot dr} = \frac{l}{\left[\frac{dk}{dr} - (k/l) \frac{dl}{dr} \right]} < 0 \\ &\Rightarrow \left[\frac{dk}{dr} - (k/l) \frac{dl}{dr} \right] < 0 \Rightarrow \frac{dr}{dk} > \frac{dr}{dl} \left(\frac{1}{(k/l)} \right) \end{aligned} \quad (12)$$

Yukarıdaki ifade bize şu iki sonucu veriyor:
1) Sermaye üretkenliğinin (hâsıla-sermaye oranı) kâr oranı üzerindeki etkisi (dr/dk) emek üretkenliğinkinden (dr/dl) ne kadar yüksekse teknik ilerlemenin kâr oranını düşürmesi o kadar muhtemeldir.
2) Sermaye yoğunluğu seviyesi (k/l) ne kadar yüksek olursa teknik ilerlemenin kâr oranını düşürmesi o kadar muhtemeldir.
Bu tek mallı basit sistem üzerinde azalma eğiliminin geçerliliğini göstermek elbette mümkün değil; ancak yukarıdaki çıkarımlar Marx'ın bir eğilim olarak gördüğü yasanın birikimin, üretici gücün ve emek üretkenliğinin belli bir seviyedeki olgunluğuyla kendini gerçekleştirebileceği öngörüsüyle

uyumludur. Marx'a göre kâr oranındaki bu düşüş, "1) daha önce üretilmiş olan üretici güçlerin ve bunun üretim için oluşturduğu maddi temel [genişlemesiyle] (ki bu aynı zamanda bilimin gücündeki muazzam bir gelişimi ön-varsayar) 2) üretilmiş olan sermayenin dolaysız emekle mübadele edilmek üzere ayrılan parçasının küçülmesi... 3) sabit olmayan parçası dâhil olmak üzere sermayenin bütününün büyük boyutlara [ulaşmasıyla]; dolayısıyla akıl almaz boyutlara ulaşan toplumsal ilişki ve bağlantılarla; mübadele işlemlerinin ulaştığı muazzam meblağla; piyasanın genişliği ve eşzamanlı olarak gerçekleşen emeklerin çok yönlülüğüyle; iletişim araçları ve vb. ile; bu muazzam süreci desteklemek için gereken tüketim fonlarının bulunmasıyla... eş anlamlıdır" (Marx, 2008 [1857-58]: 682). Yukarıdaki analiz yasanın geçerliliğine dair kesin bir şey söylemiyor; sadece geçerliliğin hangi koşullarda muhtemel olacağını anlatıyor. Yasanın geçerliliğinin temel olarak tartışıldığı bu Ricardo'cu yapıdan ayrılarak gerçek rekabet teorisi düzlemin-

de yasayı savunan yaklaşımı tanıtmadan önce, yine tek mallı basit dünyada yasanın varsayımlarından birisinin, reel ücretin yükselmediği varsayımının, Marx'ın öngörülerine göre düzeltilerek tadil edildiği başka bir savunusuna değinmekte yarar var.

reel ücret oranı yükselirken

Duncan Foley, Okishio teoreminin dayandığı temel önermelerden reel ücret oranının sabit olması koşulunu eleştirirken şöyle diyor: "...Marx'ın ilgisini, reel ücretler üzerine değil, işçilerin bir birimlik emek güçleri karşılığı aldıkları toplumsal emek süresi anlamındaki emek gücünün değeri üzerine odaklaması oldukça doğaldır. Marx'ın

reel ücretin tarihsel ve manevi olarak belirlenmiş yaşam standardınca belirlendiğini anlattığı Kapital'deki bölümün ancak çok dogmatik bir biçimde okunuşu, tersi bir sonucu destekleyebilir" (Foley, 2010: 183). Yine Ricardo'cu tek mallı basit bir yapı içerisinde hareket edebiliriz. Foley ve Michl'in (2015) genelleştirdiği analitik çerçeveyi kullanıyoruz. Gelir yöntemiyle ayrıştırılmış hâsıla hesabının $PX \equiv W + PR$ özdeşliği çıktının (X) parasal değerini ücret geliri (W) ve kâr gelirinin (PR) toplamı olarak tanımlıyor. Genel fiyat seviyesinden kurtulduğumuzda aşağıdaki bağıntıyı elde ederiz:

$$X = W_r + R \quad (13)$$

Denklem (13)'ü istihdama (L) göre normalize ettiğimizde de, şu basit doğrusal kâr oranı / reel ücret ilişkisine ulaşmış oluruz:

$$x = w_r + \frac{R}{K} \frac{K}{L} = w_r + r \left(\frac{k}{l} \right) \quad (14)$$

$$\Rightarrow w_r = x - r \left(\frac{k}{l} \right)$$

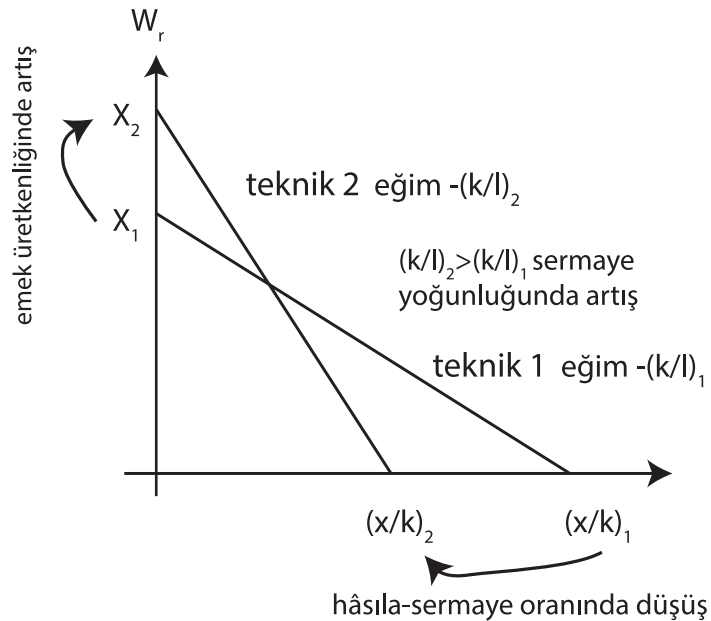
Yanlı (nötr olmayan) teknik değişimi, Kaldor (1961)'da sunulan ve hâlâ geçerliliğini koruyan gözlemlenen "genelleşmiş

olgular"a (*stylized facts*) uyumlu şekilde tanımlayabiliriz. Gözleme göre uzun dönemde kapitalist ekonomilerde emek üretkenliği ($x = X/L$) ve reel ücret oranı (w_r) benzer oranlarda devamlı artış eğilimi sergilemekteyken, hâsıla-sermaye oranı (bir anlamda sermaye üretkenliği, (X/K)) durağanlık, ya da düşüş göstermektedir. Bu sürecin en önemli parçası da sermaye yoğunluğundaki ($K/L = k/l$) yükselmedir. Şekil 1, Denklem (14)'le ifade edilen reel ücret oranı / kâr oranı çizelgesini ve yanlı teknik değişimin bu çizelge üzerindeki etkisini resmediyor.

Emek üretkenliği ve reel ücret oranının aynı oranda sürekli artıyor olması, toplam hâsıladan ücretin ve dolayısıyla kârın payının değişmeden kalması sonucunu doğuruyor. Buna "süregelen ücret payı" (*conventional wage share*) adı veriliyor. Weisskopf'dan (1979) yola çıkarak kâr oranını iktisadî olarak anlamlı çarpanlarına ayırdığımızda, yanlı teknik değişimin kâr oranı üzerindeki etkisini kolay görebiliriz:

$$r = \frac{R}{K} = \frac{R}{X} \frac{X}{X^*} \frac{X^*}{K} = \pi u \rho^* \quad (15)$$

Eşitliğin sonundaki ifade sırasıyla, "kâr payı", "kapasite kullanım oranı" ve "kapasite- sermaye oranı"nın çarpımıdır.⁵ Emek

Şekil 1: Reel ücret / kâr oranı çizelgesi ve Marx-yanlı teknik değişim

üretkenliğiyle aynı hızda reel ücret artışı sonucu, kâr (ve ücret) payının sabit kalması anlamına gelir. Kapasite kullanım oranı kısa dönemli iş çevrimleri çerçevesinde doğal oranın etrafında dolanmakta ve uzun dönemde doğal orana eşitlendiği varsayılmaktadır. Sonuç olarak yanlı teknik değişim nedeniyle kapasite (hâsıla)-sermaye oranındaki düşüşün etkisi, uzun dönemde kâr oranında bir düşüşe karşılık gelecektir. Kısaca özetleyecek olursak, Marx'ın da öngördüğü gibi, ücret oranı emek üretkenliğiyle uzun dönemli bir artış patikası üzerindeyken ve hâsıla-sermaye oranı (sermaye üretkenliği) yine uzun dönemde bir düşüş patikası üzerindeyken, kâr oranı uzun dönemde azalma eğilimi gösterecektir.

Şekil 1'de resmedilen ve kâr oranı üzerindeki etkisi Denklem (15) üzerinden ortaya konulan bu yaklaşımda reel ücret oranının artmakta olduğunu unutmamak gerekiyor. Bu Okishio teoreminin bir varsayımının, hem de merkezde olan bir varsayımının terk edilmesiyle elde edilen bir sonuç. Aslında bahsi geçen gözlemlenen gelişmiş olgular da bu sonucu destekler nitelikte. Bu anlatımda, Şekil 1'de olduğu gibi daha sermaye-yoğun bir tekniğe geçişin yükselen reel ücret seviyesine karşı bir tepki olarak mı oluştuğu, yoksa rasyonel kapitalistlerin ortalamada daha sermaye-yoğun bir tekniği benimsemelerinden sonra sınıf ve özelde ücret mücadelesi üzerinden mi ücretlerin yükseldiği açıklanmıyor. Ancak, bu ikisi arasındaki ayrım oldukça önemli. İlki, yukarıda anılan (Charasoff ve Moszkowska'ninkiler gibi) eleştirileri bertaraf etmiyor. Nihayetinde kapitalistler paylaşımındaki rakipleri olan sınıfa karşı "rasyonel" bir strateji üzerinden hareket ediyor oluyorlar. Böylesi bir kâr düşüşü de genel olarak ücretlerin yükselmesi nedeniyle "kâr sıkışması" olarak anılıyor.⁶ İkinci durumda ise, yani önce kapitalistlerin yeni tekniği benimsiyor oldukları durumda, yine uygulanırlık sorunu ortaya çıkıyor: Ortada ücretlerden kaynaklanan bir yükselen maliyet sorunu yokken, kapitalistler niye bile bile kâr oranlarını düşürecek bir yeni tekniği benimseyecek olsunlar? Hem bu

sorunun cevabı, hem de daha genel olarak kâr oranının azalma eğilimi yasaasının bir savunusunun dayandığı çerçeve, bu kısa yazının son bölümünü oluşturan gerçek rekabet teorisi ve bunun kâr oranının azalma eğilimi yasaasının işleyişindeki yeri olacak.

gerçek rekabet teorisi

Kapital (Cilt 1)'in ikinci kısmının sonunda mübadele alanının karmaşası ve aldatıcılığından kaçıp üretim alanının gizemli dünyasına geçtikten sonra Marx, kitabın geri kalanında sadece birkaç kere tekrar karmaşık dünyaya şöyle bir bakar. Bu kısa geri dönüşlerden birisi de görelî artık değer, dolaysız görelî artık değere el koyma amacıyla değil de, başka saiklerle ortaya çıktığını gösterdiği, rekabetin bu süreçte yasanın bir gerçekleşme vasıtası olarak sunulduğu bölümdür:

"Kapitalist üretimin özünde saklı yasalara, sermayenin görünen hareketleri sırasında kendilerini nasıl ortaya koyduklarını, rekabetin zorlayıcı yasaları olarak kendilerini nasıl gösterdiklerini ve dolayısıyla bireysel kapitalistlerin bilinçlerinde itici dürtüler olarak nasıl yer ettiklerini [yani, mübadele evrenindeki görüngüsel yasaları ve işleyişlerini, B.E.] burada ele almaya çalışalım... Bununla beraber, görelî artık değer üretiminin daha iyi anlaşılabilmesi için [bir gömlek üreticisi kapitalistin sadece kendi ürettiği birim ürünün değerini düşürerek gömleğin, tüketim sepetindeki çok sayıda farklı metadan sadece birini oluşturduğu kendi işçisinin gerekli emek zamanını azaltmadaki yetersizliğinin bilincinde olmasına rağmen, üstelik "sadece mübadele değeriyle ilgilenen [bu] kapitalistin metaların mübadele değerini durmadan düşürme çabası içinde olması bilmecesi"nin çözümü adına, B.E.] aşağıdaki açıklamaları eklemek yerinde olacaktır." (Marx, 2011: 309)

Marx, bu girişin ardından yalın bir sayısal örnek üzerinden gerçek rekabetin nelere kadir olduğunu kısaca anlatır. Burada en önemli nokta, gerçek rekabetin gerçek tarihsel zamanda gerçekleşiyor olması ve bu nedenle birden fazla fiyatın oluştuğu bir geçişliliğin mevcudiyetidir:

Marx'ın da öngördüğü gibi, ücret oranı emek üretkenliğiyle uzun dönemli bir artış patikası üzerindeyken ve hâsıla-sermaye oranı (sermaye üretkenliği) yine uzun dönemde bir düşüş patikası üzerindeyken, kâr oranı uzun dönemde azalma eğilimi gösterecektir.

Kapital'in ilk cildi saf hâliyle fiyatların değerlerle orantılı (sapmamış) olduğu varsayımına bağlı kalır. Üretim fiyatları içerilen değerlere dayanır. Üçüncü cilde gelindiğinde bu ortadan kalkacak ve farklı sektörlerdeki görel sermaye yoğunluğuna göre fiyatlar değerlerden sistematik bir biçimde sapacaklardır.

“...[B]ir metanın gerçek değeri onun bireysel değeri değil, toplumsal değeridir; yani bu değer metanın bireysel kapitalist için ne kadar emek-zamana mal olduğuy-la ilgili değil, üretimi için toplumsal olarak gereken emek-zamanla ölçülür. Demek ki, yeni yöntemi uygulayan kapitalist metasını bu metanın toplumsal değeri olan 1 şilinden sattığında metayı kendi değerinden 3 peni fazlasına satmış ve böylece fazladan 3 penilik bir değer ele geçirmiş olur. Ama diğer yandan 12 saatlik iş günü onun için 12 parça meta ile temsil edilirken [yeni ve iki kat daha fazla üretken tekniği benimsemesinden dolayı, B.E.] şimdi 24 parça meta ile temsil edilmektedir. Demek ki, bir günlük ürününü elden çıkartmak için kapitalist, bundan böyle iki katı bir arzda bulunabilmeli veya eskisinin iki katı büyüklüğünde bir taleple karşılaşabilmelidir. Diğer bütün koşullar aynı kaldığı takdirde [özellikle piyasa genişlemediği sürece, B.E.] onun metaları daha büyük [rakiplerinden çalacağı, B.E.] bir piyasaya, ancak fiyatı düşürülerek hâkim olabilir. Bunun için de meta kendi değerinin üstünde, fakat toplumsal değerinin altında olan bir fiyatla, diyelim parça başı 10 peniye satılır. Kapitalist, böylece, parça başına 1 penilik bir ekstra artık değeri cebine indirir. Metası gerekli geçim araçları arasında yer alsın ya da almasın, dolayısıyla emek gücünün genel değeri içinde yeri olsun ya da olmasın, kapitalist için bu artık değer yükselmesi gerçekleşir. Şu hâlde,...., her kapitalistte, metayı emeğin yükselen üretici gücüyle ucuzlatma dürtüsü vardır”. (Marx, 2011: 310).

Kapital'in ilk cildi saf hâliyle fiyatların değerlerle orantılı (sapmamış) olduğu varsayımına bağlı kalır. Üretim fiyatları içerilen değerlere dayanır. Üçüncü cilde gelindiğinde bu ortadan kalkacak ve farklı sektörlerdeki görel sermaye yoğunluğuna göre fiyatlar değerlerden sistematik bir biçimde sapacaklardır. Şimdilik bunu bir yana bırakıp ilk cildin varsayımına sadık kaldığımızda bile, yukarıdaki pasaj bize fiyata temel teşkil eden metanın üç ayrı değerinden bahsediyor: Toplumsal değer, bireysel değer, piyasaya sürüldüğü tekil değer. İlki, arz ve talebin etkileşimi vasıtasıyla etrafında salınan merkezi ortalama toplumsal piyasa fiyatına temel teşkil eder.⁷ İkincisi tekil kapitalistin benimsediği tekniğin emek üretkenliği tarafından belirlenen

üretim fiyatının temelidir. Sonuncusu ise, yine tekil kapitalistin ekstra artık değere el koymak ile bunu gerçekleştirebilmek için ele geçirmek zorunda olduğu piyasa payı arasındaki ödünleşimin sonucunda belirlenen asıl fiyata karşılık gelen değerdir. Doğrusu, kapitalist ikincisini ve sonuncusunu eşzamanlı olarak hesap etmek durumundadır. Onun mübadele değerini uzun dönemde düşürecek olan tekniği tercih edip etmemesi, kısa ve orta vadede elde etmeyi beklediği ekstra kâr miktarına ve bu ekstra kârı ne kadar süre (hangi vadede) devam ettirebileceğine dair beklentisine bağlıdır (Bahçe ve Eres, 2013). Kapitalistin “rasyonel” davranışı buradadır. Bu gerçek zamanda oluşan birden fazla değere eşzamanlı olarak sahip olabilen fiyat mefhumunu Okishio teoreminde bulmak mümkün değildir.

Kapitalistler aynı iş kolunda bu hesaplamalar, karşı tedbirler, vb. yoluyla birbirleriyle savaş hâlinde dirler (Shaikh, 1982, 2016). Herhangi bir tanesinin ekstra kâr peşinde olacağını diğer tüm kapitalistler rasyonel olarak öngöreceğinden, kendileri ekstra kâr peşinde maceralara atılmaktan geri duramazlar. Çünkü hareket etmemenin cezası, piyasa payının yitimi olacaktır. Rekabet dengeye gerçekten ulaştıran durgun bir süreç değil, aksine yüksek salınımlı, dinamik, kaotik ve vahşi bir süreçtir (Shaikh, 1980, 1982, 2016; Semmler, 1984). Bu yaklaşıma göre herhangi bir zaman kesitinde aynı iş kolunda kâr oranlarının eşitlenmesini beklemek doğru değildir. Marx bir “denge iktisatçısı” değildir (Nicholas, 2011). Kâr oranları, iş kollarını terk eden ve iş kollarına yeni giren (bu aynı zamanda hâlihazırda aynı iş kolundaki sermayenin yeni yatırım yoluyla büyümesini, ya da yeni yatırım yoluyla eskimiş fiziksel sermayeyi daha üretken olanıyla ikame etmesini de içerir), sırasıyla en köhne ve en yüksek maliyetli ve en yeni ve en düşük maliyetli sermayenin hareketiyle iş kolları arasında eşitlenme eğilimi gösterecektir. Yeni ve rekabet savaşı için en iyi teknikle donanmış sermaye “düzenleyici sermaye”yi oluşturur.⁸ Düzenleyicidir, çünkü uzun vadede en nihayetinde bu sermaye

veyi taklit etmek durumunda olan diğerleriyle birlikte iş kolundaki ürünün ortalama toplumsal fiyatı, düzenleyici sermayeye bir zamanlar büyük avantaj sağlayan bireysel fiyatına doğru yakınsama, iş kolundaki ortalama kâr oranı da, düşen fiyat nedeniyle daha önce olduğundan daha düşük bir seviyeye doğru azalma eğilimi gösterecektir. Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinde yasayı doğrudan ele aldığı bölümde kapitalistlerin bu "rasyonalite" sorununu açıklıkla değerlendirir:

"Hiçbir kapitalist, ne ölçüde daha üretken olursa olsun ya da artık değer oranını ne kadar yükseltirse yükseltsin, kâr oranını azaltan bir yeni üretim tarzını kendi isteğiyle kullanmaz. Ama bu türden her yeni üretim tarzı metaları ucuzlatır. Bundan dolayı, kapitalist, başlangıçta onları üretim fiyatlarından ve belki de değerlerinden fazlasına satar. Onların üretim maliyetleri ile daha yüksek üretim maliyetleriyle üretilmiş olan diğer metaların piyasa fiyatı arasında oluşan farkı cebine indirir. Bunu yapabilir, çünkü söz konusu metaların üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanın ortalama, yeni üretim tarzının gerektirdiği emek-zamandan büyüktür. Onun üretim yöntemi toplumsal ortalamanın üzerindedir. Ne var ki, rekabet bu yöntemi genelleştirir ve onu genel yasaya tabi kılar. O zaman, kâr oranındaki (belki öncelikle bu üretim alanında gerçekleşen ve sonrasında diğerleriyle dengeye kavuşan) bir düşmeyle karşılaşılır; dolayısıyla, bu

düşme, kapitalistin iradesinden tümüyle bağımsızdır." (Marx, 2015: 268)

Yukarıdan anlaşılıyor ki, bir yandan kapitalist üretim tarzının muazzam bir maddi üretim kapasitesi yaratma yetisi şeklinde ortaya çıkan ve onu kendinden önceki üretim tarzlarından ayrı tutan, üretim yöntemlerinde sürekli devrimler yapma özelliği, öte yandan da kâr oranının azalma eğilimi, ne kapitalistlerin akılsızlığından (rasyonel olmamalarından) ne de birer kahraman (Sifosof girişimci) olmalarından kaynaklanıyor. Rekabetin bu şekilde kavramsallaştırılması, rasyonel kapitalistin neden ve ne yolla uzun dönemde kâr oranını azaltacak teknikleri seçeceğini açıklığa kavuşturuyor. Başka deyişle reel ücret oranı yükselmediğinde dahi kapitalizmin farklı veçheleri (üretim ve mübadele) arasındaki ilişki, teknolojik ilerleme ile azalan kârlılık arasındaki bağı kuruyor. Bu durumda yukarıda ele alınan, uzun vadede gerçekte gözlemlenen emek üretkenliğiyle aynı oranda artan reel ücretin yine gözlemlenen uzun vadede düşen kâr oranlarının biricik sebebi olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz "[Yukarıdaki] bakış açısından bakıldığında, artan bir reel ücret oranı, özünde zaten azalan bir kâr oranı için sadece kuvvetlendirici bir unsurdur. Bu... Marx'ın azalan kâr oranı teorisinin özüdür" (Shaikh, 2016: 340).

kaynakça

- Bahçe, S. ve B. Eres (2013), "Components of Differential Profitability in a Classical/Marxian Theory of Competition", J.K. Moudud, C. Bina ve P.L. Mason (der.), *Alternative Theories of Competition: Challenges to the Orthodoxy* içinde, New York: Routledge.
- Engels, F. (1885/2012), "Önsöz", K. Marx *Kapital, II. Cilt* içinde, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Eres, B. (2014), "Hidrellezde bir İktisat Fikir Telakisi: Rekabet Nazariyesi", *İktisat Dergisi*, sayı: 527.
- Foley, D. (2010), *Kapital'i Anlamak, Marx'ın İktisat Teorisi*, Ankara: Arkadaş Yayıncılık.
- Foley, D. ve T. Michl (2015), *Büyüme ve Bölüşüm*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Howard, M. C. ve J. E. King (1992), *A History of Marxian Economics, Cilt II (1929-1990)*, London: Macmillan.
- Kaldor, N. (1961), "Capital Accumulation and Economic Growth", F. A. Lutz ve D. C. Hague (der.), *The Theory of Capital* içinde, ss. 177-222, London: Macmillan.
- Kurz, H. D. ve N. Salvadori (1995), *Theory of Production: A Long-Period Analysis*, New York: Cambridge University Press.
- Marx, K. (1857-58/1939/2008), *Grundrisse*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (1867/2011), *Kapital, I. Cilt*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, K. (1885/2012), *Kapital, II. Cilt*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, K. (1894/2015), *Kapital, III. Cilt*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Nicholas, H. (2011), *Marx's Theory of Price and its Modern Rivals*, New York: Palgrave Macmillan.
- Rosdolsky, R. (1967/2008), *Marx'ın Kapital'inin Oluşumu*, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Screpanti, E. ve S. Zamagni (2005), *An Outline of*

- the History of Economic Thought*, 2. Baskı, New York: Oxford University Press.
- Semmler, W. (1984), "On the Classical Theory of Competition, Value and Prices of Production", *Australian Economic Papers*, 23(42): 130-155.
- Shaikh, A. (1980), "Marxian Competition versus Perfect Competition: Further Comments on the So-called Choice of Technique", *Cambridge Journal of Economics*, 4(1): 75-83.
- Shaikh, A. (1982), "Neo-Ricardian Economics: A Wealth of Algebra, a Poverty of Theory", *Review of Radical Political Economics*, 14(2): 67-83.
- Shaikh, A. (2016), *Capitalism: Competition, Conflict, Crises*, New York: Oxford University Press.
- Smith, A. (1776/2006), *Milletlerin Zenginliği*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Weisskopf, T.E. (1979), "Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S. Economy", *Cambridge Journal of Economics*, 3(4): 341-378.

dipnotlar

- 1 Yazının taslak hâlini okuyarak değerli düzeltme, öneri ve katkılarda bulunan Ahmet Haşim Köse, E. Ahmet Tonak ve Oktar Türel'e teşekkür borçluyum. Elbette tüm eksiklik ve hataların sorumluluğu yazara aittir.
- 2 Buradaki gösterim Screpanti ve Zamagni'ye (2005: 95) dayanıyor ve azalan verimler yoğun (intensif) genişleme üzerinden tanımlanıyor. Yani kit kaynaktan daha az verimlilerin kullanıldığı yaygın (ekstensif) anlatıdan farklı. Aynı miktarda kaynağın daha fazla emek kullanılarak daha fazla çıktı elde etmek üzere kullanımı sırasında birim çıktı için gerekli ortalama emek girdisi miktarında bir artış olarak gösterilmektedir. Aynı zamanda 'rant' da denklemlere dahil edilmiyor. Fiyat oluşumunda bir unsur değil, kâr gelirinden 'sonradan' düşülen bir unsur olarak ihmal ediliyor.
- 3 Bu denklemde kâr getirisinin sadece üretim araçlarının değeri (pk) üzerinden elde edildiği görülüyor. Ücret maliyetleri (wl) yatırılan sermayenin parçası olarak görülüyor ve bu nedenle üzerinden kâr getirisi sağlanmıyor. İleride göreceğimiz gibi Marx'ın sunduğu biçimde kâr geliri tüm öndelenen sermaye, yani hem üretim araçlarının kullanılıp yitene, hem de emek gücünün satın alınması için harcanan sermaye üzerinden elde ediliyor. Bu farkın kâr oranının azalma eğilimi tartışması açısından bir önemi bulunmuyor.
- 4 Bunun en özlü anlatımı için Friedrich Engels'in Kapital'in ikinci cildine yazdığı ve Rodbertus'un Marx'ın kendisinin teorisini çaldığı iddialarına cevap verdiği girişe bakılabilir (Engels, [1885] 2012).
- 5 Kapasite-sermaye oranı, tam kapasite seviyesindeki (kapasite kullanım oranının iktisadî normal seviyede olduğu durumda) hâsıla-sermaye oranını vermektedir.
- 6 Kâr sıkışması teorisi Marksist iktisat içerisinde kapitalizmin krizlerini anlamaya yönelik üç kriz teorisinden birisine karşılık geliyor. Diğerleri "eksik talep" / "aşırı üretim" teorileri (bunlar da kendi içerisinde ayrılıyorlar) ve sonuncusu, bu yazının da konusu olan "kâr oranının azalma eğilimi" yasasına dayalı kriz teorisi.
- 7 Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi asıl fiyat da bu merkezin yakın çevresinde "denge dışı" birçok farklı değer alabilecektir.
- 8 Gerçek rekabet teorisinin ayrıntılı ve uzun bir ele alınışı için bkz. Shaikh (2016, 2. Bölüm). Kısa bir özeti için bkz. Eres (2014).